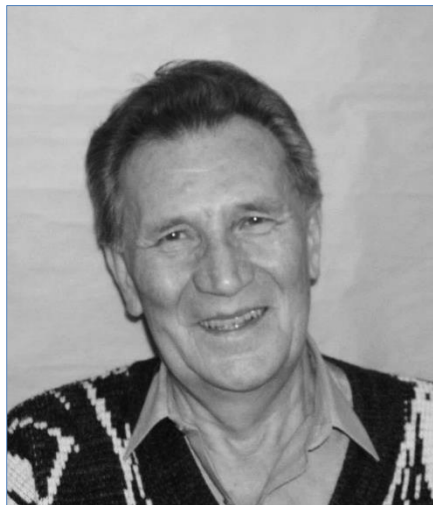

Za Milanem Šupem

S lítostí oznamujeme, že dne 9. listopadu 2021 zemřel v Praze ve věku 91 let dlouholetý člen Klubu Za historickou Polnou, publicista a autor mnoha článků a několika publikací Ing. Milan Šup.

Ing. Milan Šup se narodil 6. února 1930 v Polné do rodiny sládka zdejšího měšťanského pivovaru Josefa Šupa. V Polné prožil prakticky celý život už Milanův dědeček z matčiny strany Karel Taur, který pod Dolní bránou po desítky let úspěšně provozoval tovární výrobu bot. Milan Šup v Polné trvale žil pouze do svých 15 let, než se rodina v roce 1945 kvůli otcovu zaměstnání odstěhovala do Frýdlantu. Přesto si k Polné uchoval silnou citovou vazbu, která jej provázela po celý život. Jak sám říkával, trpěl nemocí s diagnózou „Polná“, kterou se snažil nakazit i své okolí. Do Polné se pravidelně každoročně vracel na letní byt, od sklonku 90. let pak alespoň na několik dnů do roka.

Milan Šup působil profesně jako ekonom. Po studiu na obchodní akademii v Lounech byl od roku 1949 až do odchodu do penze zaměstnán v Praze, kde se trvale usadil. Vykonával administrativní pozice na úsecích ekonomických, řídicích a vnitřní kontroly v podniku PAL, poté ve Sdružení příslušenství motorových vozidel a následně na generálním ředitelství Čs. automobilových závodů. Jako odborník z praxe nastoupil v roce 1989 v pozici ředitele odboru na Federální ministerstvo kontroly ČSFR, kde setrval až do odchodu do výslužby v roce 1993. V oboru ekonomie a kontrolní činnosti byl Milan Šup také publikačně činným – v periodických Statistika a kontrola, Kontrola, Účetnictví a Hospodářské noviny publikoval od konce 50. let více než 40 článků.

Když začal v roce 1996 vycházet vlastivědný čtvrtletník Polensko, vstoupil Milan Šup do Klubu Za historickou Polnou a hned od druhého čísla sborníku se zapojil jako jeho kmenový autor. Při svých několika denních pobytech v Polné obvykle studoval i materiály ve spolkovém archivu, které využíval pro svou publikační činnost. V Polensku

v letech 1996–2020 otiskl celkem 97 příspěvků, čímž se stal vůbec nejplodnějším autorem v historii tohoto polenského periodika. Z autorské činnosti Milana Šupa vzešly také 3 samostatné publikace: s Janem Prchalem připravil monografie *Polenské pivovary, hospody a hospůdky* (2004) a *Dobroutov* (2006) a rozsáhlý článek *Bohumil Hrabal a Polná* byl vydán jako samostatná brožura v roce 2014. Roku 2013 obobhatil Milan Šup svým příspěvkem také sborník *Naše krásné zvony hoří posud...* Články týkající se Polné a její historie zasílal také do Polenského zpravodaje, Polenských listů a Jihlavských listů, Šupovy jednotlivé příspěvky se objevily také v periodických Jihlavský deník, Poděbradské noviny a dokonce i v časopisu Bazén a sauna, kam zaslal pěkný článek o Vítkově plovárně.

Ve své regionálně-historické literární činnosti se zaměřoval především na místní řemesla, průmysl a obchod. Kromě samostatných publikací je možné z dlouhé řady příspěvků vyzdvihnout zejména *Z historie polenského biografu*, *Historie Polné ve volebních výsledcích*, *Polenští ševci, koželuhové a kožešníci*, *Mlýny a mlynáři na Polensku*, *Krátká sága obuvnického rodu Taurů*, *Aronova strojírna v Polné*, *Panský pivovar* nebo *Polenské peněžní ústavy* – vesměs na témata, kterým do té doby nebyla v místní literatuře věnována pozornost.

Až do poslední doby neopouštěl Milana Šupa tvůrčí elán, vždyť svůj poslední, symbolicky vzpomínkový, příspěvek zaslal po svých 90. narozeninách. Za svou neúnavnou snahu o povznesení regionálně-historického povědomí obdržel Milan Šup v roce 2015 Čestnou cenu města Polné a v souvislosti s vydáním sborníku o velkém polenském požáru v roce 2013 také medaili Za zásluhy Sdružení hasičů Čech, Moravy a Slezska.

Kdo jste Milana Šupa znali, věnujte mu tichou vzpomínku. Nejenom našemu sborníku Polensko bude znatelně chybět.

František Půža

Železářství na polensko-přibyslavském panství v 18. a 1. polovině 19. století¹

(dokončení)

Z železářských zaměstnanců se dále uvádí tzv. uhloměřič (Kohlenmesser). Od 1. listopadu 1828 byl ranský uhloměřič ustanoven

¹ Příspěvek je pro archaičnost původního textu mírně jazykově upraven a byl také doplněn nutný poznámkový aparát.

šmelcmistrem a zároveň také uhloměřičem na železném verku v Polničce. Jeho služné obnášelo ročně 192 zlatých v penězích, 2 míry pšenice, 16 mír žita, 4 míry ječmene, 1 míru hrachu, 50 liber soli, 50 liber másla, 2 sudy piva, 8 sáhů měkkého dříví, pole pod 1 míru výsevu a kromě toho měl jako šmelcmistr akcidence 2 krejcare z centu našmelcované litiny.²

V roce 1844 řídil ranské hutě ředitel šichtovního úřadu Josef Wurm a v Polničce hutní faktor Jan Pleschko.

Jakmile se počalo pracovat v bíleckém hamru, bylo třeba ohlédnout se po uhlířích. Stal se jím Jan Vondra z Herálce. Podle smlouvy s ním učiněné, kterou se zavazoval povinnosti své poctivě a věrně vykonávat, byl povinen z každého dodaného dolnorakouského sáhu dříví měkkého odevzdat 12 beček dobrého, vodou nenasáklého, neztrouchnivělého uhlí, 1 bečka o 1 1/2 míře vrchovatě měřeno.³ Je-li uhlí řádně vypáleno, měl se při každém milíři přesvědčit hamerský a lesní úřad. Pomocníky při milířích platil uhlíř ze své kapsy. Hospodářský úřad mu, vzhledem k tehdejší drahotě a kurzu bankocetlí, platil z každé bečky dobrého a potřebného uhlí bez rozdílu, zda je páčil v revíru Ransko, Sopoty nebo Kohoutov, kromě milířného ještě další 4 krejcare, když bez falše z každého sáhu dříví vydobude více jak 12 tunek (tunka obsahovala asi 3 věrtelů).⁴ Veškeré nářadí musel si rovněž opatřit ze svého. Napoprvé jednou pro vždy mu byly dány 3 putýnky se dřevěnými obručemi. Za sekání roští a pokrývání milíře obdržel pokaždé 2 zlaté. Byt měl v ranecké pazderně, k sázení brambor a řepy obdržel od ranského dvora 1 míru pole k bezplatnému užívání. Ručil za škodu zaviněnou svojí nedbalostí. Dne 1. července 1811 bylo do jednoho milíře složeno 18 sáhů dříví. Uhlíř měl dle smlouvy odevzdat 216 beček, odevzdal ale 233, tedy o 17 víc – z 1 sáhu tedy průměrně 12 17/18 tunek. Jiný milíř byl postaven dne 8. a 9. července a složeno v něm 22 sáhů měkkého dříví. Ve dnech 13. až 17. července odvedl uhlíř 309 beček, o 45 více, než se požadovalo (264) – z 1 sáhu tedy průměrně 14 1/2 tunky. Poněvadž se nevědělo, jak budou železářny zaměstnány, vymínil si uhlíř, že bude prozatím zásobovat buďto 2 hamry, anebo 1 hamr a vysokou pec.

Dříve než se začalo pracovat ve vysoké peci, zažádal vrchní hospodářský úřad dne 14. září 1810 krajský úřad o dovolení, aby přebytečné

² Jde o míry používané od 1. ledna 1765 jako rakouská měrná soustava. 1 míra (měřice) obnášela 61,49 litru, 1 libra (funt) odpovídala 0,56006 kg, 1 sáh představuje 189,6484 cm.

³ Pokud 1 bečka odpovídala 1 1/2 míry, pak se jednalo přibližně o 92 litrů. Bečka se obvykle používala jako označení běžného sudu, zejména sudu piva.

⁴ Věrtel pochází z české měrné soustavy a odpovídá asi 23,4 litru. Z dále uvedených údajů v textu nicméně vyplývá, že prameny uváděná tunka se o mnoho nelišila od bečky a musela obsahovat více – asi 85 litrů.

dříví z panských lesů mohlo být použito k provozu dřívějších, nyní znovu otevřených ranských železáren. Krajský úřad, aby nabyl správného názoru o stavu lesního hospodářství na polenském panství, vyslal sem předem žehušického lesmistra Rotha a vrchního lesního Vlkana z Větrného Jeníkova jako znalce, kteří by mu nestranně podali zprávu o stavu lesních kultur. Z jejich elaborátu vyjímáme: polenská vrchnost vlastní 6741 jiter 257 $\frac{2}{6}$ čtverečních sáhů lesů v osmi revírech. Na podrostu od 1 do 25 let činí rozloha 925 jiter 56 $\frac{5}{6}$ čtverečních sáhů, tyčkového dříví do 50 let 880 jiter 102 $\frac{3}{6}$ čtverečních sáhů, dříví středního vzrůstu od 51 do 70 let 826 jiter 603 $\frac{3}{6}$ čtverečních sáhů a na kácení od 71 do 90 let 4109 jiter 1094 $\frac{3}{6}$ čtverečních sáhů, neboli v objemových mírách 10 329 dolnorakouských sáhů tvrdého a 599 752 $\frac{5}{8}$ sáhů měkkého dříví.⁵

Roční spotřeba ve vysoké peci a dvou hamrech byla hutními znalci odhadnuta na 4000 sáhů, navrhovali však počítat s 5000, aby roční spotřeba byla zajištěna v každém ohledu. Zároveň vrchní úřad upozorňoval, že k účelům železáren se bude moci upotřebit i dříví pařezového a že pálením dříví tvrdého se ušetří čtvrtina dříví měkkého.

Pro soukromou potřebu a deputát spotřebovalo se podle hlavní konferenční knihy na panství palivového a stavebního dříví (uváděno v sázích): pro vrchnost tvrdého 229 $\frac{6}{72}$, měkkého 2258 $\frac{51}{72}$, pro poddané a soukromníky tvrdého 12 $\frac{3}{4}$, měkkého 2107 $\frac{9}{72}$ – dohromady 241 $\frac{60}{72}$ tvrdého a 4365 $\frac{60}{72}$ měkkého dříví. Duchovní užívali 112 jiter 304 $\frac{5}{6}$ čtverečních sáhů lesa s ročním výnosem 13 $\frac{19}{64}$ sáhů tvrdého a 138 $\frac{47}{64}$ sáhů měkkého dříví, poddaní na panství pak 5449 jiter lesa o výnosu 76 sáhů tvrdého a 7533 měkkého dříví ročního užitku, čímž se z velké části pokryla potřeba soukromníků. Pro privátní potřebu vykazovalo se dříví v revírech dobroutovském, ronovském, račinském a borovském. Tyto revíry nebyly proto vzaty v úvahu při vyměřování množství potřebného dříví pro železárny.

Vypočetlo se, že v revírech sopotském, ranském a kohoutovském, které jediné měly dodávat dříví do železáren, nalézá se 6655 sáhů dříví tvrdého a 266 822 $\frac{5}{8}$ sáhů dříví měkkého na kácení. Při roční spotřebě 5000 sáhů byly tyto revíry schopny zásobovat železárny po dobu 54 let, nehledě na to, že za tu dobu ostatní druhy dřevin vzrostou. Vzhledem k přírůstku, pak že i pařezové dříví bude se užívat, vzhledem k úspoře při pálení tvrdým dřívím, jakož i že v jiných revírech se dříví ušetří,

⁵ Plošné jednotky rakouské měrné soustavy: 1 rakouské jitro odpovídá 5 754,64 m², čtvereční sáh 3,596652 m². Jitro mělo 1600 čtverečních sáhů.

vyhradil vrchní úřad pro vrchnost právo vést železářny i po 54 letech provozu.

Zkoumalo se také, jak dlouho zbylý výtěžek lesů ve výši 3674 sáhů tvrdého a 332 930 sáhů měkkého dříví vystačí při udané potřebě pro účely privátní a panské. Seznalo se, že mimo přírůstek krylo by toto množství celou potřebu po dobu 73 let.

V srpnu 1811 byl slavnostním způsobem položen základní kámen k vysoké peci v Ransku. Přítomny byly komise horní i krajská. Hudebníci obdrželi na tehdejší dobu značný obnos 110 zl. a celkové útraty na pohoštění při slavnosti obnášely 390 zl. Počátkem června 1812 zaměstnával šichtovní úřad při stavbě vysoké pece 60 zedníků, 15 tesařů a 100 nádeníků. První kategorie měla denní mzdu 1 zl. 12 kr., nádeníci 30 kr., takže denně bylo zapotřebí 140 zl. nehledě k platu horníků a jiné výdaje. Dle nařízení z 22. května 1812 proto měla všechna moravská panství zaslat neprodleně do Ranska po 1000 zl., z Konice pak 2000 zl. a stejné obnosy sem zasílat každých 14 dní. Bez této pomoci by celý rok váznul a řemeslníci a nádeníci by nemohli být vypláceni. Ukázalo se také nutným odkoupit a zrušit čtyři nablízku stojící chalupy⁶ kvůli nebezpečí požáru. Místo nich obdrželi majitelé stavební místa v Dolním Ransku a peněžité odškodnění. Vysoká pec na Ransku byla po 58leté přestávce dne 14. října 1814 opět rozdmýchána.

V prvních letech, kdy se vedení železářských závodů v Ransku ujal dietrichsteinský zplnomocněnec baron Ignác Leykam, kleslo železo v ceně. Aby se zbavil zásob a neumenšil v nich uložený kapitál, nařídil, aby se 1 cent obručového, rámového apod. železa počítal za 13 zl. 20 kr. Kdyby se úředníkům podařilo je prodat nad tuto cenu, mohli si podržet procento z prodaného množství; nedostalo-li by se však za cent víc než 13 zl. 20 kr., tato akcidence by jim nepatřila. Zájem vrchnosti prý je, aby zásoby byly rychle vyprodány a soukromý prospěch úředníků musí ustoupit prospěchu vrchnosti. Procenta z prodejní ceny, poskytovaná úředníkům jako akcidence, jsou pouze odměnou, že se vynasnažují, aby železo bylo dobré jakosti, aby se mohlo prodávat draho. Nedocílí-li se toho, odpadá i odměna.

Vedle skladů železa v městech, kde stávaly majorátní dietrichsteinské domy, zařídil baron Leykam též sklad vrchnostenských železářských produktů i ve Vídni v budově knížecí jízďárny na předměstí Rossau v Dlouhé ulici čp. 124. Úředník z centrální knížecí kanceláře

⁶ Miloš Kreps v publikaci *Železářství na Žďársku*, Brno 1970, s. 114, uvádí, že šlo o čp. 14, 15, 16 a 18 a že hutnímu úřadu byl pro stavbu vysoké pece předán také do té doby stojící panský dvůr v Ransku i s Pobočným rybníkem.

přijímal a vyřizoval zde objednávky soukromníků nebo obchodníků s železem.

V Praze učinila knížecí kancelář dohodu o prodeji panského železa s obchodním domem J. Wimmer. Složením kauce otevřel si Wimmer u panského úřadu úvěr. Tento komisionářský obchod se nalézal na Starém městě v čp. 402/296 a byl označen nápisem: *Fürst Dietrichsteinisches Ransko'er und Pelles'er Eisenwarenkommisionslager* (pozn. red.: komisionářský sklad železářského zboží z Ranska a Polničky knížete Dietrichsteina). Když Wimmer po několik roků žádné zboží neodebral, bylo komisionářství v roce 1858 zrušeno a svěřeno pak Filipu Reachovi v Praze, avšak s tímž výsledkem.

Jakmile oživilo železářství a s ním sdružené hornictví na knížecím panství polensko-přibyslavském, zažádal kníže u c. k. českého a moravsko-slezského obvodního horního úřadu v Kutné Hoře o povolení substituta tohoto soudu při panském úřadě v Přibyslavi. Tomuto úředníku by náleželo vedení hornictví v okrsku panské domény, vyřizování žádostí o horní propůjčky, jejich vyměřování, vedení horních knih apod. Kníže navrhoval k tomuto úřadu justiciára polensko-přibyslavského panství Tadeáše Urbana. Aby mohl být ustanoven substitutem, musel složit zkoušku z horního práva na knížecí útraty. Výlohy s tím spojené byly dost značné; roku 1811 počítal si justiciár Urban za cestu ke zkoušce do Kutné Hory: mýtného ve stanicích Německý Brod, Habry a Čáslav po 1 zl. 40 kr. tam a zpět 10 zl., strava a ubytování na cestě 85 kr., zkušební komisi sestávající z pana bergmistra a tří přísedících poplatek 70 kr., úřednímu sluhovi 5 zl., za kolek na dekret 5 zl. Bylo zvykem pozvat pány přísedících na oběd. Paní bergmistrová dostala slušný present do kuchyně, poněvadž pan bergmistr vzhledem ke svému služebnímu postavení k obědu zván nebyl.

Když 5. září 1838 skládal zkoušku justiciár Ondřej Lorenc, vzniklo útrat: 4 zl. za povoz do Kutné Hory, 36 kr. mýtné, stravné na cestě tam 54 kr., stravné po 10 dní v Kutné Hoře 12 zl. 36 kr., stravné na zpáteční cestě a za nocleh 1 zl. 16 kr., za povoz zpět a mýtné 4 zl. 34 kr., taxa za připuštění ke zkoušce 17 kr., za dekret 1 zl. 45 kr., diety hornímu soudci 6 zl. 24 kr., 3 přísedícím po 4 zl. a aktuáru 1 zl., kancelistovi za vyhotovení dekretu 2 zl. a úřednímu sluhovi za rozsvícení svíček před přísahou 1 zl., celkem 50 zl. 22 kr.

Kvůli velké spotřebě dřeva pro železářské závody bylo po roce 1800 v okolní krajině pátráno také po uhlí. V tom kraji našlo se mnoho z dávných dob pocházejících, ale zaniklých šachet. Nedalo se však zjistit, jaký kov se zde doloval. Dne 28. června 1806 oznamuje šichtmistr Emanuel Zimmermann z Polničky, že při konaných pokusech nad

Krucemburkem směrem jižním odkryl v hloubce 5 láter⁷ stopy uhlí. Zažádal ihned o horní propůjčku. Více však o jeho pokusech není zmínky. Roku 1821 hledalo se uhlí hlavně u Hluboké. Našlo se na úpatí jedné hory pod zemí v hloubce 11 1/2 stěrvíce⁸ a šichtovní úřad se domníval, že v rudné linii směřuje sluj k Hluboké. Proto zajistil i zde 2 horní míry. Panské důlní pole bylo na okraji lesa patřícího obci Hluboká, nedaleko rybníka Doubravník při vozové cestě vedoucí z Hluboké k tomu rybníku ve směru přes kopec k vesnici Hluboké. Uprostřed těchto mír byl hřbet hory. Nalevo vyžádali si horní míry obyvatelé Hluboké. S nimi ve spolku byl nájemce polničských železářských verků Vaníček, který dne 21. července 1821 vyžádal si dvě nové míry pro sebe. Napravo od panských mír žádal o horní míry také krucemburský dohlížitel na silnici František Paleček. Bylo tedy celkem 7 horních mír. Hlubocký kovář a zároveň majitel horní míry se honosil, že už při hlubockém uhlí koval podkovy a hřebíky. Profesor Zippe prozkoumával geognosticky zdejší krajinu roku 1841 a tvrdil, poněvadž zde vesměs probíhají prahory, že kamenné uhlí neb hnědé uhlí jakožto mladší útvary země se zde vyskytovat nemohou. Vrchnost se přesto nevzdávala naděje a pátrala dále. Ve vojnoměsteckém lese „Jidáši“ bylo roku 1845 pátráno po hnědém uhlí. Na uhlí se nepřišlo v šachtě 9 1/2 sáhu hluboké. Našly se jenom pruhy uhlí, které ale nestály za dobývání. Roku 1846 marně pátrali po uhlí v kohoutovském obecním lese a na obecní louce František Benda a Matěj Wimmer ze Starého Smolovce v plzeňském kraji, kteří si předtím vyžádali licenci u polenské vrchnosti. Ti samí pátrali znovu po uhlí v listopadu 1857 na panském lesním pozemku č. top. 103 u Kohoutova. V hloubce 2 sáhů se našly podlouhlé kusy uhlí, které Benda sebral a odnesl do svého domova. V hloubce 5 sáhů ale narazili na silný proud vody, takže dalšího vrtání museli zanechat. Roku 1852 obdržel polenský měšťan Karel Špinar od kutnohorského horního hejtmanství dovolení po 12 týdnů od 17. května do 16. srpna v panském lese Vochozi a v Boru pátrat po všech k hornímu regálu náležejících nevyhrazených kovech a minerálech. Už roku 1850 pátral Karel Špinar, tehdy majitel svatoňovského dvora čp. 13, v dobroučovském lese Malé Vochozi na pozemku č. top. 311 těsně na meziříčské cestě. Vrchnosti zavázal se platit odškodné 10 zl. 6 kr. konvenční mince za jednu dolnorakouskou míru, tedy třikrát více, než obnášelo roční nájemné z polí ležících kolem Vochoze, a jámy opět vyrovnat a nečinit v lese žádnou škodu. Roku 1852 byly činěny pokusy o nález uhlí na poli patřícím modlíkovskému

⁷ Pravděpodobně půjde o rakouské látro = 202,6705 cm.

⁸ Rakouský stěrvíc neboli stopa odpovídal 31,608 cm.

usedlíku Novotnému v čp. 22. Seznalo se, že zde se nacházející ložisko minerálů nemá velké důležitosti, protože jeho mocnost obnáší jen 3 couly, probíhá nepravidelně a není rozsáhlé. Toho roku prohledával krajinu kolem Hluboké lezec z oslavanských uhelných dolů Ferdinand Lehner, ale marně. Přesto však někteří hluboční a krucemburští občané ujednali si za denní odměnu 1 zl., že pátrali pod Doubravickým rybníkem na místě, kde už v roce 1814 ranský úřad a roku 1850 polničské hutě několik měsíců bez výsledku za velkého peněžitého nákladu dolovaly. Našly se výběžky hnědého uhlí, ale nestály za další náklady. Občané brzy přestali.

Podstatným odvětvím výroby železa bylo svého času pálení dřevěného uhlí. Úspěch zpracování železné rudy závisel na jeho jakosti. Zvláštními předpisy a nařízeními se proto dbalo o jeho výrobu. Hlavní dozor a odpovědnost měl ředitel šichtovního úřadu. Musel být zpraven o všem. Nemohl-li sám, tedy jeho zástupce byl povinen dvakrát týdně objet všechna místa, kde se pálilo uhlí, a hlásit, kolik je na nich narovnáno dříví, kolik je navrstveno milířů, kolik jich hoří a kolik je rozebráno, kolik povozů je odvezeno a kolik jich bude zapotřebí k odklizení vypáleného uhlí. Chtěl-li ředitel založit nové uhlíště, měl se o jeho místě poradit s hospodářským a lesním úřadem. Místo uhlíště mělo být poblíž chystaných pasek, aby se tu mohlo aspoň 6 roků pálit a dovoz dříví byl k němu usnadněn. Na blízkou měla být voda a schůdná cesta k hamrům. Bylo-li vyhlédnuté místo vlhké, muselo se odvodnit příkopy, bylo-li nerovné, bylo je nutno urovnat. Dříví se na takto upravené budoucí žároviště sváželo v zimě a skládalo se tak daleko, aby bylo chráněno před ohněm. Pálení nemělo započít záhy zjara a protahovat se do zimy. Nejlepší čas k pálení uhlí byl označován od Zvěstování Panny Marie (25. března) do sv. Havla (16. října).

Zkušeností se nabylo náhledu, že stojí-li velký milíř na čerstvé, kypré půdě, kde se dosud nepálilo, uhlí bývá křehké, poněvadž půda prý „tráví žár“. Každý druh dříví se má pálit zvlášť, aby vzniklo uhlí stejné jakosti. Dříví drobné, nepřilíš staré, dává lepší a pevnější uhlí než dříví velké a staré. Čím hutnější dřevo, tím lepší uhlí. Dřevo řídké, porostní, dává uhlí lehké a málo. Dříví příliš suché, proleželé, nahnílé nebo zpuchřelé vzplane jako doutnák na popel a uhlí je špatné. Nejlepší uhlí dává dřevo polovyprahlé, kácené před 6 měsíci. Uhlí z něho je pevné, tuhé, namodralé. Příliš mladé dřevo nebo tzv. krsy nedávají valného užítu. Je to jen kůra a míza. Sáhy z něho sestavené se zmenšují, dříví se v žáru speče. Staré jedle a staré ztrouchnivělé dřevo propadá popelu. Nejlepšími na pálení jsou 30–50leté jedle a tvrdé dříví v prostředním vzrůstu. Mladší dřevo tohoto druhu dává lehké uhlí. Mezi

tvrdým dřívím dává se přednost bukům, pak jasanům, poté jilmům a břízám. Nejméně se hodily k výrobě uhlí osiky a lípy. Výhodným materiálem pro zuhelnatění byly hrubé kusy a kořeny, obtížnější byla však při tom stavba milířů, když prázdná místa bylo třeba všude řádně vyplnit. Na to všechno měl ředitel železářských závodů brát zřetel a dohlížet, zda je dříví v milířích náležitě srovnáno, zda nejsou velké mezery a zda je hromada dostatečně pokryta mourem. Poněvadž by se mohlo stát, že uhlíři z pohodlnosti, lehkomyšlnosti a nedbalosti mohli by se v noci od doutnajících milířů vzdálit a milíře bez dozoru by se mohly zapálit a místo uhlí by zbyl popel, měl ředitel sám nebo s pomocnými orgány milíře často v noci přehlížet. Nepřítomné měl potrestat a případně přinutit k náhradě škody. Pod trestem bylo uhlířům a čeledínům zakázáno nakládat a vozit k hamrům uhlí, z kterého se ještě kouřilo, nebo bylo dosud žhavé. Když by k vysoké peci nebo k hamrům bylo přivezeno takové uhlí, měli být uhlíři a vozkové potrestáni. Uhlíři byli povinni odevzdat množství uhlí, které odpovídalo počtu použitých sáhů dříví a jeho kvalitě. Kdyby odevzdali méně nebo uhlí špatné jakosti, strhla se jim náhrada ze mzdy. Na vozky se mělo naléhat, aby při nakládání, skládání a převážení uhlí tímto příliš netráslí, čímž by se uhlí lámalo a vzniklo mnoho uhelného prachu. Ředitelství náleželo vést řádný seznam od lesního úřadu obdrženého dříví, kolik z něho bylo odevzdáno uhlířům, jaké množství uhlí tito z něho odvedli a kam bylo dovezeno. Při vysoké peci a hamrech stály rozsáhlé kůlny, kam se uhlí skládalo do zásoby.

Roku 1842 pálilo se uhlí na žďárském panství v lesním oddílu zvaném „Mekka“ na třech místech. Odtud se dodávalo uhlí denně ve 3 koších po 32 bečkách.⁹ V oddílu „Černý bahna“ pálily se pařezy na třech místech. Odvádělo se denně 96 beček uhlí. V oddílu „Žákova hora“ pálilo se na dvou místech v osmi milířích tvrdé dřevo. Denně, mimo neděle a svátky, odvádělo se 128 beček uhlí. Kdežto ve žďárském revíru pálilo se toho roku na starých místech, byla v ranském revíru založena nová žároviště, a to v oddílu „Bahna“ a „Jelení skok“. Od 30. května 1842 odvádělo se odtud denně 96 beček uhlí. Na Vojnoměstecku vyrábělo se dřevěné uhlí v lesním oddílu „U sladké vody“. Denní dodávka činila 64 beček.

Cena jedné bečky uhlí kolísala mezi 8–14 krejcarů. V červenci 1842 naložilo se do jednoho milíře v ranském revíru v oddílu „Bahna“ 11 sáhů tvrdých štěpin (1 sáh tvrdého dříví se počítal po 1 zl. 12 kr.), 10 sáhů

⁹ 1 koš obsahoval 32 beček, 1 bečka měla obnášet 4 krychlové střevice (stopy). Vídeňská krychlová stopa představuje asi 0,03158 m³.

měkkých štěpin a 52 $\frac{1}{2}$ sáhu pařezů. Z toho se podařilo vyrobit 122 beček tvrdého uhlí, 566 beček měkkého. Počítá-li se obvyklá cena dříví, plat uhlířů a donašečů, stála šichtovní úřad výroba jedné bečky tvrdého uhlí 13 $\frac{3}{4}$ krejcaru a bečka měkkého uhlí 8 $\frac{1}{2}$ krejcaru. „U sladké vody“ bylo v jednom milíři složeno 15 sáhů pařezového dříví a 17 sáhů měkkého dříví polenového. Vyrobito se 362 beček měkkého uhlí. Cena bečky přišla na 8 $\frac{1}{7}$ krejcaru. Jindy bylo složeno do pěti milířů celkem 87 $\frac{1}{4}$ sáhů měkkých štěpin a 143 $\frac{1}{4}$ sáhů měkkých polen. Našlo se v milířích 2144 beček. Cena jedné bečky byla stanovena na 8 $\frac{3}{4}$ krejcaru konvenční měny. V prosinci 1842 se získalo celkem 12 968 beček uhlí a cena bečky kolísala od 8 $\frac{7}{8}$ do 13 $\frac{3}{4}$ krejcaru.

V letech 1852–1863 se v hamru na Ransku kvůli tavení železa topilo též rašelinou, která se používala jako topivo i v hutích v letech 1859–1863. Dobývala se u Radostína v poříčí řeky Doubravky. Zuhelnaťovala se v milířích podobně jako dříví. Jakost rašeliny, tj. kolik obsahuje popela, vody, jakou má výhřevnost, zkoumal roku 1859 ve vídeňském c. k. polytechnickém institutu adjunkt laboratoria povšechné chemie Weselský. K tomu cíli mu byly zaslány ze dvou nalezišť rašeliny vzorky.¹⁰ V rašelině se nenalezl fosfor ani síra, a mohla se tudíž použít k průmyslovým účelům.

Spotřeba paliva v hutích a hamrech byla ohromná. Jen v hamru na Ransku se ročně spotřebovalo uhlí ze 6000 sáhů dříví. K výrobě a zpracování železa bylo zapotřebí také vody. V letech 1834 a 1835 ranské železářny pro nedostatek vody stály téměř 6 měsíců.

Písek k potřebě tavicích pecí na Ransku a v Polničke kopal se na obecním pastvisku obce Sobíňov. Roku 1835 prohlásila obec, že požaduje náhradu za písek, a to 5 zl. ročně za každou pec. Panským úřadům se tento požadavek zdál příliš. Zakázaly proto sobíňovským obyvatelům přístup do panských lesů za jakýmkoliv účelem. Mimo to bylo zavedeno šetření, zda je pastviště vůbec obecním majetkem. Když zástupci obce nahlédli, že svým požadavkem poškodili celou obec, nabídli narovnání. Šichtovní úřad se uvolil platit 2 zlaté ročně za písek pro každou pec.

Rudu braly ranské železářny:

- 1) z dolů borovských, kde jim od 10. května 1814 náleželo jedno dolové pole,
- 2) z dolů ranských s jedním horním polem od 28. června 1814, odkud se ročně vytěžilo 5000 mír rudy,
- 3) z Gabrieliných dolů u splavu Řeckého rybníka a nad ním se třemi horními polemi. Vydaly ročně na 10 000 mír rudy.

¹⁰ Podrobná tabulka s výsledky chemických zkoušek rašeliny byla z textu vypuštěna.

- 4) z Josefových dolů se dvěma horními poli a ročním výtěžkem 5000 mír ode dne 30. srpna 1822,
- 5) z pohledských dolů o jednom horním poli a ročním výtěžku 5000 mír,
- 6) z brzkovských dolů o jednom horním poli od 7. listopadu 1826.¹¹

Na Vojnoměstecu byl v blíže nezjištěné době důl sv. Trojice, a sice v radostínském revíru v oddílu zvaném „Klásterská špice“. Od Velikonoce 1815 se dolovalo také na pozemcích Vavřince Slámy, sedláka z Dlouhé Vsi.

Roku 1861 se na radu komisařů, odhadujících panské železářny, začalo ředitelství ohlížet po nových zdrojích rudy, aby se provoz do budoucna zajistil. Po několikátýdenních pracích došlo k rozšíření Josefových a borovských dolů a našlo se nové ložisko rudy mezi Josefovou a Prokopovou jámou u Ranska. Dle horních zákonů a zvyklostí se udávalo v žádosti o propůjčení kutacího práva v nově objevených dolech také ochranné jméno pro ně. Nové doly byly nazvány „Alfredovy“, poněvadž byly objeveny za přítomnosti hraběte Alfreda z Hatzfeldtu, administrátora panství.

Roku 1841 upozornili hamerníci Josef Zrzavecký z Nové Vsi a Josef Rain z Řeckého hamru hutní úřad, jak je možno ušetřit surové železo a uhlí. Za dosavadního způsobu zkujnění litiny při proudění studeného vzduchu dobylo se z centu litiny 70 liber kujného železa. Na výrobu 1 centu takového železa spotřebovalo se 9 beček uhlí. Zmínění hamerníci tvrdili, že za proudění teplého vzduchu při zkujnění vyrobí z jednoho centu litiny 75 liber kujného železa a spotřebují k získání 1 centu železa 7 tunek dřevěného uhlí. Tento postup zkujnění prý je, dle jejich tvrzení, kratší, železo pak lepší kvality a méně drobné. Zkouška, která měla potvrdit jejich informace, konala se 6. dubna 1841 pod vedením ředitele šichtovního úřadu za přítomnosti substituta horního soudu v Pobočném hamru u pátého ohně. Ze 400 liber litiny získalo se 300 liber kujného železa při 23 tunkách uhlí. Vyrobené železo při proudění horkým vzduchem bylo čistší, bez pěny, škarů, svařovalo se lépe, nezůstávalo na okrajích potrhane, takže ho mohli používat kováři i zámečníci v malých kusech. Železo vyráběné dřívějším způsobem stávalo se v žáru lomivým, nebylo tak kompaktní, a proto nebylo řemeslníky vyhledáváno. Proces zkujnění za proudění horkého vzduchu byl kratší, z čehož kynula naděje, že se vyrobí ve stejné době více kujného železa.

¹¹ Brzkov a Pohled jako lokality těžby železné rudy v seznamu uváděných M. Krepsem chyby – srov. Kreps, Miloš: *Železářství na Žďársku*, Brno 1970, s. 173 a násl.

Hamerník Rain byl poslán do Polničky, aby zde zkouškou v Josefově hamru dokázal, jak je možné na litině a uhlí šetřit. Zkouška zde učiněná však dopadla jinak. K výrobě 1 centu¹² kujného železa spotřeboval zde 140 $\frac{7}{10}$ liber litiny a 8 $\frac{5}{10}$ tunky uhlí. Ten rozdíl vysvětloval neznalostí vlastností hamru, polámáním měchu a že na Ransku se k centu litiny dává přívažek 5 liber. Polničtí hamerníci Josef Psota, František Mach a František Wimmer nechtěli přistoupit na služební závazek, že musí vyrobit ze 100 liber litiny 75 liber dobrého železa při spotřebě 7 tunek uhlí. Jednomyslně uznávali, že za proudění teplého vzduchu při zkujnění ušetří se na uhlí a vyzíská se více železa. Namítali však, že zdejší litina není tak výnosná jako na Ransku, uhlí také chatrnější jakosti. Trvali na stanovisku, že ze 100 liber litiny je zde možné vyrobit 70 liber kujného železa a k vytěžení 1 centu železa že je potřeba 8 tunek uhlí. Ušetří-li se něco na jednom díle, spotřebuje se to opět na druhém. O věci měl rozhodnout hutní úřad v Polničce. Dle jeho sdělení se v hamru Gabriely vyrobilo ročně průměrně ze 100 liber litiny 72 liber kujného železa, v Josefově hamru 72 $\frac{4}{10}$ a v Horním hamru 72 $\frac{2}{10}$ liber kujného železa, tedy průměrně v Polničce 72 $\frac{2}{10}$ libry. Na jeden cent kujného železa se spotřebovalo 8 $\frac{1}{2}$ až 8 $\frac{3}{4}$ tunky uhlí. V nastalém vyrovnání zavázali se hamerníci ze 100 liber litiny odvádět 72 liber železa a vyžádali na cent železa 8 tunek uhlí.

Dle guberniálního dekretu z 21. května 1800 se neměly stavět žádné nové hamry a železárny bez povolení gubernia a bez výsledku sousedů. Dne 15. července 1847 obdržel kníže František Josef z Dietrichsteina na svou žádost dodatečně na 20 let guberniálním dekretem takovou koncesi na druhou vysokou pec v Ransku a na přenesení obou ranských zkujňovacích výhní do hamru v Nové Vsi. Toho času byly na Ransku dvě vysoké pece s parními stroji o 30 koňských silách, 1 tavicí kupolová pec (Kuppeloffen), dvě zkujňovací výhně (Frischfeuer) v Řeckém hamru, tři v Pobočném a dva v Novoveském hamru, 1 cajnhamr,¹³ 1 vrtačka, 1 ruchadlo, jen 1 kovárna a 1 zámečnická dílna. Železárny v Polničce měly vysokou pec se strojem o 18 koňských silách, 1 tavicí pec, 3 zkujňovací výhně v hamru Gabriely, 1 v Josefově hamru, 2 v Horním hamru, 1 cajnhamr a 1 kovárnou. Dále při obou podnicích existovaly dále truhlárna, soustruhárna a modelárna. Koncesi gubernium udělilo proto, že byly zjištěny velké zásoby rašeliny, tedy velké množství paliva, rovněž dosud nedotčené lesy na panství žďárském a vojnoměstském.

¹² 1 rakouský cent obnášel 56,006 kg.

¹³ Zainhammer, v češtině cajnhamr nebo cánhamr. Speciální hamerské kladivo na prutové železo pro výrobu hřebíků a podobných drobnějších produktů.

Mimo to se nyní hojně používalo pařezového dříví. V hamrech v Nové Vsi se používalo uhlí.

Vedle litiny a železa se pracovalo na Ransku na objednávkách státních drah, zejména šroubů, a pak nějaké drobnosti pro vojenský arzenál. Roku 1854 se železářské závody zúčastnily výstavy v Mnichově. Vystavovaly zde ohradní mřížoví, vinuté schody, kandelábr na plyn, sloupové hlavice, vázy na květiny, studniční kotle, obraz, roury k parním kotlům, tabulky pro nápisy, surové produkty aj. Obdržely velkou pamětní čestnou medaili. Výstavu pařížskou, pořádanou příštího roku, neobeslaly, poněvadž dle zkušeností nabytých v Mnichově věci denní potřeby nedocházely povšimnutí a na výrobu uměleckých děl na Ransku nebo v Polničce nebylo pomyšlení.

O rozsahu železáren si můžeme udělat představu z počtu jejich zaměstnanců. Při ranských železárnách bylo od 1. července 1842 do konce června 1843 zaměstnáno 8 úředníků, 24 sluhů, kočích a poslů, 239 dělníků u vysoké a kupolové pece, 4 truhláři, 59 točírů, zámečníků, kovářů a nádeníků, 55 hamerských dělníků, 114 havířů, 218 dělníků na rašelinách s dozorci, 391 nosičů železného nádobí, rudy, uhlí, vápna, písku, hlíny a rašeliny a 39 tesařů, zedníků, nádeníků, sedlářů, kolářů a pilníků. Celkem tedy 1151 osob. V roce 1849 zaměstnávaly ranské železárny průměrně 432 hutních a horních dělníků. Denní plat obnášel u horního dělníka průměrně 20 krejcarů konvenční mince, u hutních pak 30 krejcarů. Vrchnost si dovedla dobrých dělníků vážit. V zájmu dobrého chodu železáren se starala, aby pilní a dovední zdejší dělníci nebyli odváděni k vojsku.

Dle horního odhadu z roku 1831 se v Ransku vyrobilo ročně 9500 centů surového železa, z toho 4000 centů litiny a 5500 centů ke zkujnění.

Roku 1853 byly potvrzeny statuty ranské bratrské pokladny. V případě jejího rozpuštění měla třetina nahospodařeného jmění připadnout krucemburskému kostelu. Pokladna si vydržovala lékaře. Roku 1859 se připomíná Herman Dub z Luže, se sídlem v Krucemburku. Před ním byl zde lékařem Josef Herz, který na toto místo rezignoval a odstěhoval se do Vídně. Dub měl plat z bratrské pokladny, příspěvek od hutních dělníků a od šichtovního úřadu po 105 zl. a 5 sáhů dříví.

Svátkem hutních zaměstnanců býval den Andělů strážných 3. září, dříve svátek sv. Barbory. Havíři byli podělováni penězi v obnosu od 24 do 50 krejcarů. Roku 1861 byly se slavností v Ransku spojeny tyto výlohy: krucemburskému faráři za slavnou mši svatou 5 zl. 43 kr., 37 havířů obdrželo po 50 kr., 10 hudebníků za doprovod do kostela a při mši

10 zl., za 5 liber svíček na oltář 4 zl. 35 kr. Podobně býval svátek slaven i v Polničce.

Železárny v Polničce

Železárny na Žďársku s Polničkou patřily žďárskému panství. Do roku 1787 byly železárny provozovány ve vlastní panské režii. Nacházely se v bídém zanedbaném stavu. Od 1. března 1787 do 31. října 1797 je užívali pachtýři Jan a František Homoláčovi za 1000 zl. ročního pachtovného. Pak pachtýř Ignác Hopfenbrädl za 1400 zl. ročního pachtovného a po něm od roku 1801 podružný pachtýř Jan Nádherný (měl v pachtu i jiné železárny na žďárském panství), který pokračoval v nájmu také od 1. listopadu 1807 do konce října 1810 za 5000 zl. v bankocetlích, tedy 2715 zl. 15 $\frac{7}{6}$ kr. stříbra ročně. Od 1. listopadu 1813 až do konce října 1819 byl pachtýřem Jan Homoláč za 5500 zl. rakouské měny čili 3456 zl. 7 $\frac{2}{3}$ kr. konvenční měny. Od 1. listopadu 1819 do konce října 1828 měl polničské železárny propachtovány Jan Vaníček za 3600 zl. ročně. Už za Homoláče byl zřízen druhý hamr, brusírna a 4 byty pro dělníky za náhradu stavebních výdajů vrchností.

Pachtýř železáren v Polničce Jan Nádherný se v roce 1810 soudil o kutací právo na Ransku s polenskou vrchností. Tato dokazovala, že už zde od pradávna kutala a i vysokou pec zde založila, jejíž stopy byly roku 1814 ještě velice znatelné. Na újmu jejích nároků šlo, že zde od roku 1755 nekutala, a tak bývalé doly byly uznány za rolné pole. Stávající bílecký hamr nestojí té doby s hornictvím a vysokou pecí v žádném příčinném spojení. Podle horního práva je doloženo, že při rolném poli, jako zde, má se dát přednost tomu, kdo dříve žádá o zaražení hor, oproti každému jinému, byť by to byla i pozemková vrchnost. Tuto přednost Nádherný v obvodu Ranska, kde už dříve žďárské železárny braly rudu, měl jako pachtýř žďárských železáren v Polničce a tu horní zarážku si řádně opatřil, o čemž svědčil také jeho kontrakt s panstvím Žďár. Dle ujednání z 15. června 1684 bylo panství Žďár oprávněno brát rudu z ranských hor. Toto právo bylo v rámci pachtu přeneseno na Nádherného. Nádherný žádal roku 1800 o horní právo u kutnohorského horního soudu, které v roce 1808 obdržel. Tím se cítila vrchnost zkrácena ve svém kutacím právu, podala rekurs k apelačnímu soudu a zde vyhrála. Nádherný přepustil jemu původně udělené horní právo vrchnostenské železárně s výhradou, že si ponechá výtěžek po dobu nájmu. Dvorská kancelář k odvolání Nádherného uznala, že Nádherným zavedené dolování na polenském panství náleží panství žďárskému a polenská vrchnost byla odmrštěna. Nádherný odstoupil roku 1825. Tím

prospěl panství a zajistil železářny v Polničce pro budoucnost, neboť Polnička neměla do té doby kutací horní právo. Nádherný vlastně obnovil i dolování na Ransku, kde se už po celou řadu let před ním nedolovalo.

Když Nádherný roku 1825 žádal o povýšení do šlechtického stavu, uváděl ke svému prospěchu také zásluhy o železářny v Polničce, které měl v nájmu jako podružný podnik, jak je pozvedl a zvýšil jejich výnosnost, že jim právní cestou vymohl také horní právo na Ransku, které vyhrál na polenském panství a odstoupil panství žďárskému ke zlepšení železáren v Polničce. Budovy byly zchátralé, pročež je nechal znovu zřídit a závod značně rozšířil. Vysoká pec pocházela z pradávných dob a byla k nepotřebě, proto roku 1802 povolal odborníky k její stavbě, aby se dala tavit ruda s největším užitkem. Nádherný pořídil stavby vlastním nákladem, neboť mu bylo přislíbeno prodloužit nájem o 12 let, a částečnou úhradu 2881 zl. obdržel teprve roku 1810. Bez těchto opatření by, slovy Nádherného, polničské hutě zašly. Následkem těchto nových opatření se mu podařilo dosáhnout výtěžku 200 centů nového železa týdně, zatímco roku 1787 se v Polničce získalo pouze 60–65 centů týdně.

Železářny v Polničce se dostaly do rukou Dietrichsteinů sňatkem vládnoucího knížete Josefa z Dietrichsteina s Gabrielou Josefou Vratislavovou z Mitrovic, dědičkou žďárského panství.¹⁴

Za ředitele železných hutí v Polničce byl v říjnu 1837 dosazen říšský Němec jménem Tischbein. Svého odborného vzdělání nabyl v Německu na Rýně, v Prusku, Anglii a Holandsku. Byly do něho kladeny velké naděje a požadavky, které patrně sám budil svou vypínavostí. Měl obnovit a vybudovat v Polničce a postupně i na Ransku hamry a válcovnu na vodní sílu, tak aby se zde mohlo vyrábět prutové a šínové železo a plech. Všichni úředníci a dělníci byli poukázáni jej ve všem uposlechnout. Jeho plat obnášel na tu dobu značný obnos 3000 zl. a procenta z čistého výtěžku. Tischbein potkal se hned na počátku s velkými potížemi. Našel v Polničce u rybníka malou, ubohou, zpustlou budovu s chatrným vnitřním zařízením. Správce hutí Leykam řídil po 20 let knížecí podnik jen od svého psacího stolu ve Vídni. Po celou tu dobu se na Ransku nebo v Polničce neukázal. Mezi hamrem a rybníkem byla halda škarvů, která sahala až ke střeše budovy. Tischbein hamr upravil. Dříve se zde vyrobilo na 180–200 centů železa, na konci roku 1838 pak 400–500 centů, vesměs s domácími silami. Dne 20. února 1838 počala

¹⁴ Ke sňatku došlo 21. února 1821. Kaubek, Arnošt. *Děje města Libochovic nad Ohří*. Litoměřice 1874, s. 333.

fungovat nová vysoká pec, vystavěná na místě dřívější vyhaslé, dle jeho návrhu. Přáním centrálních úřadů ve Vídni bylo: a) aby Tischbein zabránil při tavení rud všem variacím tak, aby b) se vyrábělo povždy jednotné, dobré a k lití vhodné šedé surové železo, c) aby se nemusela brát drahá cizí ruda, d) aby se nemuselo používat tzv. pravápno. Aby se ušetřilo dříví, mělo se pod vysokou pecí topit též rašelinou. Ruda, která se zde zpracovávala, byla chudá na kov, spotřebovala k tavení mnoho uhlí. Na Rýně se při studeném tahu spotřebovalo na výrobu 100 liber železa 114–130 liber bukového uhlí, na Ransku 210 liber uhlí jedlového a borového. Že se spotřebovalo větší množství uhlí, bylo zaviněno též malým a slabým tahem při vysoké peci. Výhodou naproti tomu bylo, že dříví, respektive uhlí bylo zde laciné a ruda se dobývala na blízku lacinými pracovními silami. Tischbein dosáhl jistého úspěchu. Docílil toho, že se tavily jen domácí rudy bez přísad. Pouze pravápno bylo nutno přimísit, avšak pouze 5 % namísto původních 15 %. Bylo již řečeno, že výroba železa stoupla. Podařilo se mu dosíci z domácí rudy o několik procent železa více, než docílili dříve. Oba verky mohly ve třech vysokých pecích vydobýt ročně 80 000 centů surového železa. Stoupla též jakost železa. Tischbein dal odlít na ukázkou několik křížů, které se podařily úplně čisté. Jeho úspěchy byly zpočátku uznávány ve Vídni. Když Tischbein navštívil roku 1838 Vídeň, daroval mu kníže osobně 100 dukátů na znamení svého uznání. Jeho počáteční úspěchy vzbudily mu úžasnou závist od ostatních úředníků na hutích jak v Polničce, tak na Ransku. Přispěla k tomu velkou měrou také jeho nesnášenlivá, vypínavá povaha. Věci dospěly tak daleko, že dělal jeden druhému vše navzdory, úředníci si vzájemně vyhrožovali rozpáráním a došlo i ke rvačkám v úředních místnostech. Nevraživost úředníků se přenesla i na pomocný personál. Jednou, když byl Tischbein jinak zaměstnán a nemohl všude dohlédnout, nechali mu vyhasnout vysokou pec. Zpráva o tom nepříznivě působila v knížecích vídeňských kancelářích. Mimo to byly objeveny podvody a nepořádky v dolech, v dodávkách uhlí, kasa zela prázdnotou, takže dělníci nemohli být vypláceni a byli tím sváděni k nepoctivosti. Roku 1839 polničské hutě za těchto poměrů zkrachovaly a inženýr Tischbein byl z jejich správy propuštěn.¹⁵

Vedení závodu v Polničce bylo poté předáno šichtovnímu úřadu na Ransku. Jemu také náleželo získávání rudných nalezišť. Již před rokem 1838 se počala dobývat železná ruda u Budče na Moravě na panství Nové Veselí v jihlavském kraji. Od září 1838 do konce listopadu 1839 se

¹⁵ Miloš Kreps v publikaci *Železářství na Žďársku*, Brno 1970, s. 114, uvádí, že Tischbein byl ředitelem železáren v Polničce v letech 1837–1842.

z dolů u Budče získalo 5772 dolnorakouských mír rudy. Rudná jáma byla nazvána Františkova, podle jména Františka Josefa knížete z Dietrichsteina. Krátce nato byla však jáma nejspíš opuštěna a teprve v červenci 1840 na žádost hutního úřadu v Polničce vymohl mu vrchnostenský substitut horního soudu na panství Žďár a Nové Veselí v Přibyslavi výměru 224 dolnorakouských sáhů délky a 56 sáhů šířky důlních polí na lesním pozemku č. top. 84, patřícím Josefu Stejskalovi v Budči čp. 6. Nalézaly se tu pruhy magnetovce. Peníze se za první čtvrtletí neskládaly, jinak se platilo 5 zl. za kvartál. Vrchnosti přináležel desátek z dobyté rudy buď *in natura*, nebo po dohodě v penězích. Horní účty předkládaly se hornímu úřadu, rovněž i seznam nákladníků. Na budečských horách zavládl brzo veliký nepořádek. Jeho příčinou byl vrchní horní lezec Fürst, který rád pil, hrál karty, ale špatně dohlížel. Dal si hutním úřadem platit rudu, která nebyla nakopána, ani odvezena. Havíři nechodili k výplatě osobně, ale pro peníze chodil Fürst sám, který je pak vyplácel, čímž byly usnadněny jeho zpronevěry. Měl rád velké hromady – na vrchu byla složena ruda, pod ní kamení, bláto a škvára. U pokladny udával, že se získalo víc rudy, než byla pravda. Roku 1842 už scházelo na budečských horách 8118 ¹¹/₁₂ dolnorakouských mír rudy. Jména vozků, kteří rudu do hutí odváželi, Fürst hutnímu úřadu neudával, čímž ztížil kontrolu.

Polničský hutní úřad dobýval rudu také na poli č. top. 357 v Polničce, náležejícím Janu Blažičkovi. Roku 1847 počala se ruda kopat v lese patřícím vojnoměsteckému usedlíku Šmahelovi. Roku 1857 našla se železná ruda na pustině č. top. 344 Jana Kršky ze Škrdlovic. Probíhala v hloubi 6–8 stop ve slojích mocných 6–12 coulů mezi šedým jilem.

Roku 1843 bylo v Polničce zaměstnáno 250 havířů. Lékařem zdejší bratrské pokladny byl lékař Schön ze Zámku Žďáru za roční honorář 80–100 zl. Když tento roku 1855 zemřel, žádali dělníci, aby vrchnost usadila lékaře v Polničce. Zavazovali se dávat do bratrské pokladny o 1 kr. z 1 zlatého svého výdělků více, tedy celkem za každého 2–3 kr. (dosud dávali každý 1 krejcar). Služné lékaře stanovili na 250 zl. z bratrské pokladny, když se vrchnost uvolí mu dávat 3 sáhy měkkého dříví a 2 kubické sáhy rašeliny. O vypsané místo hlásili se 2 magistři chirurgie a porodnictví a 11 ranhojičů. Obdržel je penzionovaný námořní podlékař Eduard Winternitz z Nedvědic. Nastoupil 1. července 1855. Dne 18. srpna toho roku jel ke svým rodičům na návštěvu. Cestou byl stížen chrlením krve, jemuž podlehl. Lékařem pak byl hutním úřadem a staršími bratrské pokladny zvolen František Dvořák z Velké Bíteše. Když mu ale tato obec zlepšila plat, místo v Polničce nenastoupil. Na to byl zvolen lékařem ranhojič a magistr porodnictví František Czechmann

z Třeště. V dubnu 1857 se tohoto místa vzdal, poněvadž mu plat nestačil k živobytí, jiné praxe zde nebylo a navíc byl vystavován všude urážkám dělníků: tak např. byl volán do hospody představeného obce. Někteří hutní dělníci jej zdravili, druzí však tyto okřikovali: „Proč ho zdravíte, když je od nás placen a na dělnících závisí.“ Následně zvolený Med. et Chir. Dr. Josef Chleborád z Německého Brodu navzdory několikaletému vyzvání místo nenastoupil. Když se starší pokladny uvolili platit lékaři byt za 42 zl., přijal místo v Polničce František Sklenář z Tišnova. Roku 1860, kdy práce v polničských hutích byly omezovány, chystal se přesídlit do Zámku Žďáru.

Zánik železáren

Ačkoli v roce 1837 obnášel čistý výnos železáren 27 768 zl. konvenční měny, na jiných místech již bylo sděleno, že hutní závody na Ransku a v Polničce se zejména v pozdějších letech často ocitaly v peněžní nouzi, takže ani nemohly řádně a správně vyplácet dělníky, z čehož vznikala jejich pracovní ledabylost (roku 1862 si dělníci v hutích vydělávali 10–12 zlatých měsíčně). Režie hutí byla nákladná, správa ledajaká, nepodnikavá, obchodně nevypělá. Ohlašoval se i nedostatek dříví. Vrchní hospodářský a lesní úřad tvrdily, že kdyby se dříví dodané do hutí prodalo, vytěžilo by se víc, než závody platily, ba spíš neplatily, protože nebyly schopny odvést do panské pokladny hotové peníze za různé materiály vzaté od správy panství. Bylo zjevné, že za takového vedení musí hutní závody zaniknout. Roku 1873 se začalo uvažovat buď o prodeji, nebo o pronajmutí panských železáren. Nenašel se ale žádný zájemce, který by mohl přistoupit na kladené podmínky. Ředitelství statků také nemělo odvahu k nápravě výrobních, prodejních a vnitřních poměrů. Proto s rezignací a stoickým klidem hledělo vstříc jejich zániku. Dle dobrozdání vrchního hospodářského úřadu byly příčinou úpadku polničských a ranských železáren neschopnost využít příznivé konjunktury, nepřiměřené používání, rozdělení a upotřebení pracovních sil, laciný prodej výrobků odběratelům těšícím se přízni hutní správy, nevšímavost k moderním vynálezům a pomůckám podporujícím výrobu. Je zajímavé, že po zániku panských podniků, které mohly pracovat za podmínek velmi příznivých, povstaly a prosperují zde podniky soukromé bez těch výhod, jakými oplývaly hutě panské.¹⁶

¹⁶ Ve Starém Ransku vznikla patrně roku 1872 strojní zámečnická dílna Josefa Janáčka. Postupně se rozrůstající závod měl ve 30. letech 20. století přes 200 zaměstnanců. Srov. Langová, Alžběta: *Josef Janáček, továrna na stroje, Staré Ransko (1871) 1872–1945 (1950)*. Inventář Státního oblastního archivu v Zámruku, Chrudim 2012.

Roku 1740 fungovaly na panství následující železářské podniky:

Slévárna na Ransku a v Sobíňově. Roku 1698 byli v ranské slévárně zaměstnání Jakub Kotouč, Tomáš Dymáček, Jiří Vašíček, Martin Erzfocher, Vít Aufgeber a uhlíři: Pavel Tuma, Václav Misař, Jakub Švestka, Mikuláš Dobrovolný, Jakub Misař a Pavel Nepimach. Toho roku v sobíňovské slévárně pracovali, pokud známo: Ondřej Dymáček, Lukáš Kotouč, Jan Dymáček, Pavel Dymáček, Jan Fejtek, Martin Kubát, Mikoláš Špuntiček a uhlíři: Ondřej Vašíček, Vít Hulák, Řehoř Sláma a Josef Kheller. Ranské slévárny se zabývaly také výrobou muničních součástí. Roku 1686 v únoru dodaly železářny panství polenského do c.k. zbrojnice koule a bomby. 14. března 1691 učinil kníže Ferdinand smlouvu s dvorskou komorou na dodávku 250 centů ručních granátů. Dne 5. září 1716 byl uzavřen kontrakt s mikulovským Židem Aaronem Markem Prathem na zhotovení 1000 centů stoliberních bomb v knížecích slévárnách a jejich dodání robotními povozy bez náhrady do Kounic, a to měsíčně 150 centů po 4 zlatých. Sobíňovské hutě byly po ukončení biskupského nájmu v roce 1744 opuštěny a více nepoužívány.¹⁸ Ranská slévárna byla používána dále. V měsíci září 1755 bylo v ranských hutích za 30 dnů vyrobeno hrubého formovaného železa a písečného železa 309 centů a 93 liber. Zdejší vysoká pec pracovala do 30. července 1756. Ve 3. kvartálu roku 1756 zde bylo vyrobeno ještě na 853 centů železa. Brzo poté byla v letech 1756–1760 práce i zde zastavena, neboť v srpnu 1761 podal novoměstský správce hutí Josef Jan Schebelle ve Vříšti návrh na úpravu bývalé slévárny na novou stupárnu a prádelnu rudy u ranecké vysoké pece, sestávající z 29 stup na roztloukání a 3 stup na praní rud. Vnitřní dřevěné a železné zařízení bylo zhotoveno ve Vříšti, odkud bylo koupeno. Po úpravě stupárny na místě bývalé slévárny zde bylo v době nejintenzivnější práce rozmělněno 300 centů rudy, k čemuž se používalo i šlaků zbylých ze železných hamrů před několika staletími. Roku 1769 bylo těchto šlaků už málo, takže podle zprávy hospodářského

¹⁷ K textu rukopisu příspěvku zanechal dr. Půža ještě řadu tužkou psaných poznámek na samostatných lístcích, které zjevně vybádal teprve později a zamýšlel je zařadit do příspěvku. Některé poznámky byly nyní redakčně zakomponovány do původního Půžova textu, nicméně poznámky týkající se dějin jednotlivých železářských podniků v 17. a 18. století byly redakcí raději připojeny k příspěvku jako dodatek, neboť se do souvislého Půžova textu, pojednávajícím o tomto období, daly obtížně zařadit.

¹⁸ Miloš Kreps v publikaci *Železářství na Žďársku*, Brno 1970, s. 84 uvádí, že sobíňovská vysoká pec se přestala používat v roce 1742, kdy byla prodána královéhradeckému biskupovi. Půžův text tedy Krepsovo zjištění upřesňuje – biskup vysokou pec nekoupil, ale pouze na 1 rok najal, a výroba tak byla ukončena až o dva roky později.

úřadu měly vystačit tak na jeden rok. Roku 1771 přestala skutečně stupárna a prádelna rudy pracovat.

Hamr Horecký. V Kovárně v Horkách pracovali roku 1698 Martin Chlebeček a uhlíři Tobiáš Pavlíček, Bartoň Kočvara a Martin Beran. Z ranské huti se sem dodávalo železo (Wascheisen) do konce května 1764. Hamr přestal existovat kolem roku 1765. Dne 3. srpna 1776 byl pustý hamerníkův byt emfyteuticky prodán Isidoru Pokornému za 272 zl.

Hamr Sázavský. Přestalo se zde pracovat kolem roku 1756. Kontraktem ze dne 24. dubna 1763 byla emfyteuticky prodána chalupa sázavského hamerníka se stájemi, stojící nad tehdejší valchou sukna, dřívějšímu hamerskému mistru Janu Pfefferovi za 80 zl.

Hamr Pekelský přestal existovat kolem roku 1756 jako hamr Sázavský.

Hamr Bílecký. Je zmiňován už v roce 1698, kdy v něm pracovali dělníci František Sackerl, Matěj Pěch, Jan Chlebeček, Tomáš Chlebeček, Václav Nečas, Martin Sackerl, Matěj Kholmeister a uhlíři Pavel Kanclíř, Kryštof Kholler, Tomáš Jadrný, Pavel Dohnal a Pavel Ambrož. Hamr byl v roce 1743 pronajat se sobířovskou slévárnou královéhradeckému biskupovi. Nájem byl 21. října 1743 od vrchního úřadu v Chrasti vypovězen, trval tedy pouze 1 rok. Bílecký hamr se udržel nejdéle v činnosti. V roce 1778 však už musel kupovat hrubé železo ke zpracování odjinud – důkaz, že zásoba surového železa zbylá po ranské vysoké peci byla již vyčerpána. Roku 1784 se v něm ještě pracovalo, pak 14 let odpočíval. Od 1. ledna 1799 do 31. prosince 1802 směl Antonín Radvanský z ranského revíru na svůj náklad každoročně odvézt 3000 vozíků rozdrčené železné rudy za roční poplatek 140 zl. Od 1. ledna 1803 zde mohl Jan Nádherný, statkář z Kamenice, kopat železnou rudu, pokud to neodporovalo smlouvě se žďárským panstvím za 140 zl. roční činže. V roce 1810 měl být pronajmut v licitaci, avšak nikdo se k dražbě nedostavil. Roku 1857 byl bílecký hamr téměř ruinou.

V roce 1740 tyto železářské podniky na panství spotřebovaly do milířů na uhlí 12 000–15 800 sáhů dříví, kromě dříví stavebního a na zařízení. V roce 1744 se spotřebovalo 8700 $\frac{3}{4}$ sáhů milířového dříví. Ve 3. kvartálu roku 1756 bylo v horeckém, bíleckém a sázavském hamru vyhotoveno 757 centů kujného železa.

Doly v ranských železných horách byly v roce 1782 v úpadku, neboť se dobývalo již pouze ve 4 šachtách a čítalo se, že se bude moci dobývat ruda nejdéle 7–8 roků, kdy budou kovy prázdný a vybrány.

První automobil v Polné

Název příspěvku je poněkud zavádějící – nevíme totiž, kdy Polnou poprvé v historii projel automobil, a nejspíš to bylo dříve než za první světové války. Žádný z polenských obyvatel však v té době automobil ještě nevlastnil. Pořízení prvního automobilu ve městě čekalo na zdejšího městského lékaře MUDr. Václava Michálka (1865–1952).¹ Ten přišel do Polné roku 1891 a uvedl se zde jako nadšenec moderních dopravních prostředků. Už v roce 1897 se stal prvním předsedou nově vzniklého Klubu velocipedistů v Polné,² a zjevně tedy ještě před koncem 19. století vyjížděl na okolní silnice a cesty na vysokém jízdním kole, lidově zvaném „kostitřas“.

Přestože jako lékař městský měl v době první světové války za úřední obvod přiděleno pouze město Polná, v rámci soukromé klientely doktor Michálek často vyjížděl i do okolních obcí, čímž konkuroval svému polenskému kolegovi – obvodnímu lékaři MUDr. Aloisi Prokešovi. Lékaři pro své cesty za venkovskými pacienty do té doby využívali koně a některý typ lehčího kočáru, avšak doktor Michálek zatoužil po technické novince. Počátkem roku 1915 proto zakoupil u společnosti J. Walter a spol. v Jinonicích u Prahy malý osobní automobil typu Walter W I se skládací plátěnou střechou. Walter W I představoval třetí a nejmenší typ automobilu vyráběný Walterovou továrnou po Walterech W III a W II, do výroby se dostal roku 1913. Podle dobových technických údajů dosahoval automobil rychlosti až 75 km/h, objem jeho čtyřválcového motoru obnášel 1244 cm³ a vážil pouze 750 kg.³ Není známo, jestli doktor Michálek zakoupil klasickou verzi čtyřmístnou, nebo sportovní dvumístnou verzi, neboť fotografie Michálkova vozu se pravděpodobně nezachovala. S ohledem na to, že doktor Michálek měl manželku a tři děti, se nicméně jako pravděpodobnější jeví čtyřmístná verze.

Kuriózní historickou perličkou je podrobný záznam o první cestě automobilem Walter W I od výrobce do Polné, kterou doktor Michálek absolvoval společně s továrním montérem Wernerem za tuhé zimy ve dnech 6. až 7. února válečného roku 1915. Výkon a prostupnost automobilu sněhovými jazyky zanechaly v polenském lékaři tak silný

¹ Více o MUDr. Václavu Michálkovi viz Plašil, Filip: *Polenské zdravotnictví v letech 1850–1950*. Polná 2021, s. 60–66.

² SOkA Havlíčkův Brod, Okresní úřad Havlíčkův Brod, kniha 43 – spolkový katastr.

³ Procházka, Hubert, Martof, Jan: *Automobily Aero, Jawa, Walter, Wikov, „Ž“*. 1905–1946. Brno 2009, s. 74.

dojem, že neváhal napsat řediteli společnosti J. Walter a spol. děkovný dopis. Dramatické vyličení strastiplné cesty do Polné pak jako dobrou reklamu svého výrobku nechala společnost otisknout ve sportovním věstníku Národních listů pod titulkem **Populární automobil v sněhové vánici na Českomoravské vysočině**.⁴

Lékařův automobil nesmí býti pouhým strojem do krásného počasí. Lékař musí nésti svou pomoc a přispění v každou hodinu, v každou dobu a v každé krajině. Proto také musí lékař velmi opatrně voliti známku automobilu, neboť svěruje mu podíl na úspěchu své praxe. Že k těm nemnohým známkám, které dovedou splniti všechny velké nároky lékařovy na automobil, náleží i nejmenší z Waltrových vozů typ W I., toho dokladem dopis praktického lékaře, zaslaný řediteli Waltrovy společnosti p. Waltrovi. Uveřejňujeme dopis zúmyslně bez veškeré žurnalisticky jinak obvyklé úpravy:

„Zajisté, že Vám již vypravoval pan Werner (výborný montér to-várny; pozn. red.) o naší jízdě s vozem Walter I. do Polné. Možná, že si myslíte, že přehání, když líčí situaci, v které jsme se nacházeli, a živelní překážky, se kterými jsme museli bojovati. Proto píši Vám, abyste se přesvědčil, že vše je pravdivým. Cesta do Kolína, kde jsme na štěstí a v zcela rozumné opatrnosti zůstali přes noc, uběhla samozřejmě hladce. Když však ráno jsem vstal a viděl, že v Kolíně fíčí ostrý vítr a padá sníh, pojala mne neblahá předtucha, neboť znám svůj kraj. Pomyslí jsem si: když je tady v Kolíně, kde je proti našemu kraji Orient, takto, jak pak to musí vypadat u nás! A předtucha se vyplnila. Do Čáslavi i Golčova Jeníova šlo to ještě výborně; sněhu málo, ač ostrý mrazivý vítr vál proti. Avšak od Golčova Jeníkova to nastalo. K Habrům již sněhu přibývalo, místy byly již na 2–3 dm závěje. Ale od Habrů domů! Čím dál, tím hůře, jak ta bába říkávala! Kdo zná tu cestu z Habrů do Jihlavy, ty dlouhé a namnoze prudké kopce, a nyní si představí vichřici proti nám, na silnicích naváté závěje namnoze na $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ metru přes celou silnici, ten by vůbec nevěřil, že vůbec s autem je možno se dostat ku předu! Sáně jsme vůbec žádné nepotkali skorem, neboť v té psotě a v těch závějích by se byli koně nedostali ku předu; myslel jsem, že nejen nedojedeme, ale někde zahyneme. Učinná Sibiř! A my jsme přece dojeli; za 3 hodiny jsme byli z Kolína doma. Vítězný Walter vše překonal! Statečně hrabal se sněhem a závějemi ku předu proti burácející a stromy lámající vichřici. Když se zabořil a nemohl dále, ovinuli jsme provazy zadní kola a zase to šlo dále. S dechem utajeným a úzkostí sevřeným srdcem jsem pozoroval boj báječného stroje a skutečného umělce – automobilisty p. Wernera s rozzuřenou

⁴ Národní listy, roč. 55, č. 52, ranní vyd., 2. vyd. pro Prahu, 21. 2. 1915, s. 5: Sportovní věstník, automobilismus.

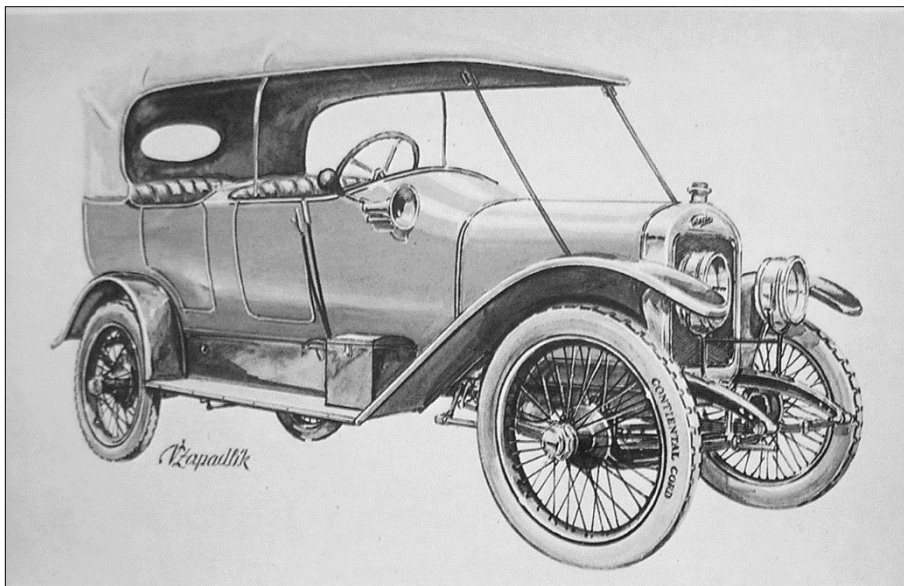
přírodou. To byla zkouška pro vůz! Před tou padají do prachu všechny „Alpské jízdy“, závody atd. To vše jsou titěrné procházky. A když jsme dojeli domů, viděli jsme, že na voze není žádné nejmenší poruchy! Roztomilý, umělecký a dokonalý výtvar Váš zastavil klidně před domem naším, arcí do polovice výše sněhem obalený, ale bez vady. Škoda, že jsme neměli s sebou fotografický aparát, abychom byli vzali snímek z některé situace, kdy do kopců závějeji jsme se hrabali! Pan Werner bude asi celý život vzpomínat na jízdu do Polné 7. února r. 1915! Ta se hodila do tohoto válečného roku! Bude-li vůz tak trvanlivým, jako ukázal se býti silným a příšerné námahy zdolávajícím, nemůže existovat nic lepšího a dokonalejšího, a můžete býti hrdým na to, že Jste založil naši českou továrnu, která takové vozy vyrábí, a nemusíte se báti žádné světové konkurence! To musí teprve publikum poznat a ocenit! Teď teprve vím, co mám a k čemu se mohu odvážit. Arci takovou cestu ještě jednou dělat, pěkně bych se poděkoval, ale nejen kvůli stroji, ale i sobě, ačkoliv jsem již za ta léta, co zde na Českomoravské vysočině praxi provádím, na něco zvyklý. Přeji Vám mnoho zdaru v dalším Vašem působení a hojně takových osvědčení, jako já Vám upřímně a bez jakékoliv pohnutky jiné dnes dávám, neboť, jak víte, mám vůz zaplacený. Vyprošuje si srdečné poručení na pana Wernera, znamenám se Vám v dokonalé úctě dr. Michálek, městský zubní a pokladní lékař. V Polné, 9. února 1915.“ Pan Werner jen po cestě, když jsme se, brodili v závějích, vždy si odlehčil: „Dábla, tohle jsem ještě neprodělal! Kdyby nás tak viděl pan ředitel!“

Tj. nezkrášlená historie „prvního kroku do života“ jednoho z těch útlbokých, elegantních a při tom tak silných a houževnatých „Waltrů I.“, jež právem si dobyly všeobecné obliby a upevnily výbornou pověst jinočnické továrny.

Dá se předpokládat, že automobil Walter W I používal doktor Michálek až do roku 1931, kdy si pořídil nový, čtyřmístný automobil. Jeli-kož byl s výrobkem Walterovy továrny evidentně spokojen, zakoupil opět vozidlo u téhož výrobce. Tentokrátě sáhnul po typu Walter 4B. Tento automobil vlastnil až do konce života.⁵

Nezbývá než si závěrem postesknout, že historie se opakuje. Při současném hustém provozu a rychlé devastaci silnic nejspíš není daleko doba, kdy bude cesta automobilem z Kolína do Polné trvat opět tři hodiny, stejně jako za sněhové vánice v roce 1915.

⁵ SOkA Havlíčkův Brod, Okresní soud Havlíčkův Brod, kart. 476, spis. zn. D 388/52 – pozůstalostní spis MUDr. Václava Michálka.

**Automobil Walter W I na dobové fotografii z tisku a kresbě V. Zapadlíka,
vydané jako pohlednice.**